

КЛАСИЧНА І СУЧАСНА ПРОЗА ТА ПОЕЗІЯ

Александр
ДЮМА

ГРАФ МОНТЕ - КРИСТО

У двох томах

II

Харків
«Фоліо»
2024

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

ПАН НУАРТЬЄ ДЕ ВІЛЬФОР

Ось що сталося в будинку королівського прокурора після від'їзду пані Данглар і її доньки, коли відбувалася передана нами розмова.

Вільфор у супроводі дружини прийшов до кімнати свого батька; щодо Валентини, то ми знаємо, де вона була.

Привітавшись зі старим і відіславши Барруа, старого лакея, що прослужив у Нуарт'є понад чверть століття, вони сіли.

Нуарт'є сидів у великому кріслі на коліщатках, куди його садовили вранці та звідки піднімали ввечері; перед ним було дзеркало, в якому відбивалася вся кімната, тож, навіть не рухаючись — що, втім, було для нього неможливо, — він міг бачити, хто до нього входить, хто виходить і що робиться навколо. Нерухомий, як труп, він дивився живим і розумним поглядом на своїх дітей, церемонне привітання яких віщувало щось значне і незвичайне.

Зір і слух були єдиними почуттями, які, подібно до двох іскор, ще тліли в цьому тілі, вже на три чверті готовому для могили; та й то з цих двох почуттів тільки одне могло свідчити про внутрішнє життя, що ще жевріло в цьому боввані, й погляд, що виражав це внутрішнє життя, був схожий на далекий вогник, який уночі вказує мандрівникові, заблукалому в пустелі, що десь є жива істота, яка не спить у безмовності та мороці.

Зате в чорних очах старого Нуарт'є, з навислими над ними чорними бровами, тоді як його довге волосся, що спадало до плечей, було все біле, в цих очах — як буває завжди, коли тіло вже перестає коритися, — зосередилися вся енергія, вся воля, вся сила, весь розум, що колись оживляли його тіло і дух. Звичайно, бракувало жести руки, звуку голосу, рухів тіла, але цей владний погляд замінював усе. Очі віддавали накази, очі дякували; це був труп, у якому жили очі; і часом не було нічого страшнішого, ніж

мармурове обличчя, у верхній половині якого запалювався гнів або світилася радість. Лише троє людей уміли розуміти цю мову нещасного паралітика: Вільфор, Валентина й той старий слуга, про якого ми вже згадали. Але оскільки Вільфор бачив свого батька лише зрідка і тільки тоді, коли це було, так би мовити, неминуче, а коли бачив — нічим не намагався догодити йому, навіть розуміючи його, то все щастя старого становила його онука. Валентина навчилася завдяки самовідданості, любові та терпінню читати з очей усі думки Нуартъє. На цю німу і нікому іншому не зрозумілу мову вона відповідала своїм голосом, обличчям, усією душею, так що жваві бесіди виникали між дівчиною і цією тлінною плоттю, що майже перетворилася на прах, яка, проте, ще була людиною величезних знань, нечуваної проникливості й настільки сильної волі, наскільки це можливо для духу, який нудився в тілі, що перестало його слухатися.

Отже, Валентині вдалося розв'язати нелегку проблему: розуміти думки старого та передавати йому свої; і завдяки цьому вмінню майже не було випадку, щоб у повсякденних речах вона не вгадувала цілком точно бажання цієї живої душі або потреби цього напівпритомного трупа.

Що ж до Барруа, то він, як ми сказали, служив своєму господареві вже двадцять п'ять років і так добре знав усі його звички, що Нуартъє майже не треба було про щось його просити.

Вільфору не потрібна була нічия допомога, щоб почати з батьком ту дивну розмову, для якої він з'явився. Він сам, як ми вже сказали, чудово знав весь словник старого, і якщо він так рідко з ним розмовляв, це відбувалося лише від цілковитої байдужості. Тому він дозволив Валентині спуститися в сад, відіслав Барруа і вмовився праворуч від свого батька, тоді як пані де Вільфор сіла ліворуч.

— Не дивуйтеся, добродію, — сказав він, — що Валентина не прийшла з нами і що я відіслав Барруа; наступна розмова не могла б вестися в присутності дочки або лакея. Пані де Вільфор і я маємо намір повідомити вам щось важливе.

Під час цього вступу обличчя Нуартъє залишалося байдужим, тоді як погляд Вільфора, здавалося, хотів проникнути у саме серце старого.

— Ми впевнені, пані де Вільфор і я, — вів далі королівський прокурор своїм звичайним крижаним тоном, який не допускав жодних заперечень, — що ви співчутливо зустрінете це повідомлення.

Погляд старого був, як і раніше, нерухомий; він просто слухав.

— Ми видаємо Валентину заміж, — вів далі Вільфор.

Воскова маска не могла б залишитися від цієї вісті холоднішою, ніж обличчя старого.

— Весілля відбудеться за три місяці, — додав Вільфор.

Очі старого були так само неживі.

Тут заговорила пані де Вільфор.

— Нам здавалося, — поспішила вона додати, — що ця звістка має вас зацікавити; до того ж ви, мабуть, завжди були прив'язані до Валентини; нам

залишається тільки назвати вам ім'я молодого чоловіка, якого їй призначено. Це одна з найкращих партій, на які Валентина могла б розраховувати; той, кого ми їй призначаємо і чиє ім'я вам, мабуть, знайоме, гарного роду і багатий, а його спосіб життя та уподобання слугують для неї запорукою щастя. Йдеться про Франца де Кенеля, барона д'Епіне.

Поки його дружина виголошувала цю маленьку промову, Вільфор буквально вп'явся поглядом ув обличчя старого. Ледве пані де Вільфор вимовила ім'я Франца, як в очах Нуарт'є, так добре знайомих його синові, щось здригнулось, і між його повік, які розкрилися, наче губи, що збираються щось сказати, зблиснула блискавка.

Королівський прокурор, який знав про відкриту ворожнечу, що колись існувала між його батьком і батьком Франца, зрозумів цей спалах і це хвилювання; але він удав, ніби нічого не помітив, і заговорив, продовжуючи промову своєї дружини:

— Ви чудово розумієте, пане, як важливо, щоб Валентина, якій невдовзі виповниться дев'ятнадцять років, була нарешті прилаштована. Втім, обговорюючи це, ми не забули про вас і задалегідь домовилися, що чоловік Валентини погодиться якщо і не жити разом з вами — це могло б завдати клопоту молодому подружжю, — то принаймні на те, щоб ви жили разом з ними; адже Валентина вас дуже любить, і ви, мабуть, відповідаєте їй такою самою любов'ю. Таким чином, ваше звичне життя ні в чому не зміниться, і відмінність буде лише в тому, що вас доглядатимуть двоє дітей замість однієї онуки.

Блискучі очі Нуарт'є налилися кров'ю.

Очевидно, в душі старого відбувалося щось страшне; вочевидь, крик болю й гніву, не знаходячи собі виходу, душив його, бо обличчя його почервоніло і губи стали синіми.

Вільфор спокійно відчинив вікно, мовлячи:

— Тут дуже душно, тому панові Нуарт'є важко дихати.

Потім він повернувся на місце, але залишився стояти.

— Цей шлюб, — додала пані де Вільфор, — до душі пану д'Епіне та його рідним; їх, утім, лише двоє — дядько та тітка. Його мати померла під час його народження, а батько був убитий у тисяча вісімсот п'ятнадцятому році, коли дитині було всього два роки, тому він залежить тільки від себе.

— Загадкове вбивство, — сказав Вільфор, — винуватці якого залишилися невідомі; підозра витала над багатьма головами, але ні на кого не впала.

Нуарт'є зробив таке зусилля, що губи його скривилися, наче для посмішки.

— Утім, — вів далі Вільфор, — справжні винуватці, ті, хто знає, що саме вони вчинили злочин, ті, кого за життя може спіткати людське правосуддя, а після смерті небесне правосуддя, були б раді опинитися на нашому місці й мати можливість запропонувати свою дочку Францу д'Епіне, щоб усунути навіть тінь якоїсь підозри.

Нуартє опанував себе зусиллям волі, якого важко було б очікувати від безпорадного паралітика.

— Так, я вас розумію, — відповів його погляд Вільфору; і в цьому погляді висловились одночасно глибока зневага та гнів.

На цей погляд, який він добре зрозумів, Вільфор відповів легким знизуванням плечей.

Потім він знаком запропонував своїй дружині підвестися.

— А тепер, — сказала пані де Вільфор, — дозвольтє відкланятися. Чи ви хочете, щоб Едуар прийшов привітатися з вами?

Було зумовлено, що старий висловлював свою згоду, запліщуючи очі, відмову — миготінням, а коли йому треба було висловити якесь бажання, він зводив очі до неба.

Якщо він хотів бачити Валентину, він запліщував тільки праве око.

Якщо він кликав Барруа, то запліщував ліве.

Почувши пропозицію пані де Вільфор, він посилено заморгав.

Пані де Вільфор, бачачи явну відмову, закусила губу.

— У такому разі я пришлю до вас Валентину, — сказала вона.

— Так, — відповів старий, швидко запліщуючи очі.

Подружжя де Вільфор вклонилось і вийшло, наказавши покликати Валентину, вже, втім, попереджену, що вона вдень буде потрібна дідові.

Валентина, ще вся рожева від хвилювання, увійшла до старого. Їй вистачило лише погляду, щоб зрозуміти, як страждає її дід і як він прагне з нею говорити.

— Дідусю, — вигукнула вона, — що сталося? Тебе засмутили, і ти сердишся?

— Так, — відповів він, запліщуючи очі.

— На кого ж? На мого батька? Ні; на пані де Вільфор? Ні; на мене?

Старий зробив знак, що так.

— На мене? — перепитала здивована Валентина.

Старий зробив той самий знак.

— Що ж я зробила, дідусю? — вигукнула Валентина.

Ніякої відповіді; вона вела далі:

— Я сьогодні не бачила тебе; значить, тобі щось про мене сказали?

— Так, — поспішно відповів погляд старого.

— Спробую відгадати, у чому річ. Боже мій, запевняю тебе, дідусю... Ах, ось що!.. Пан і пані де Вільфор щойно були тут, правда?

— Так.

— І це вони сказали тобі, що розсердило тебе? Що це може бути? Хочеш, я піду запитаю їх, щоб знати, за що мені просити пробачення?

— Ні, ні, — відповів погляд.

— Ти мене лякаєш! Що вони могли сказати?

І вона замислилась.

— Я здогадуюсь, — сказала вона, знижуючи голос і підходячи ближче до старого. — Може, вони говорили про мое заміжжя?

— Так, — відповів гнівний погляд.

— Розумію, ти гніваєшся на те, що я мовчала. Але, бач, вони мені суворо заборонили тобі про це казати; вони й мені нічого не говорили, і я зовсім випадково дізналася про цю таємницю; ось чому я не була відвертою з тобою. Вибач, дідусю.

Погляд, знову нерухомий і байдужий, здавалося, казав: «Мене засмучує не тільки твоє мовчання».

— У чому ж річ? — запитала Валентина. — Чи ти думаєш, що я покину тебе, дідусю, що, виходячи заміж, я тебе забуду?

— Ні, — відповів старий.

— Отже, вони сказали тобі, що пан д'Епіне погоджується на те, щоб ми жили разом?

— Так.

— То чому ж ти сердися?

В очах старого з'явився вираз нескінченної ніжності.

— Так, я розумію, — сказала Валентина, — бо ти мене любиш?

Старий зробив знак, що так.

— І ти боїшся, що я буду нещасливою?

— Так.

— Ти не любиш Франца?

Очі кілька разів поспіль відповіли:

— Ні, ні, ні.

— То тобі дуже важко, діду?

— Так.

— Тоді слухай, — сказала Валентина, опускаючись навколішки біля Нуарт'є і обіймаючи його обома руками, — мені теж дуже важко, тому що я теж не люблю Франца д'Епіне.

Промінь радості майнув ув очах діда.

— Пам'ятаєш, як ти розсердився на мене, коли я хотіла піти у монастир?

Під висохлими повіками старого з'явилися сльози.

— Ну так от, — продовжувала Валентина, — я хотіла це зробити, щоб уникнути цього шлюбу, від якого я була у відчаї.

Дихання старого стало уривчастим.

— То цей шлюб дуже засмучує тебе, діду? Ах, якби ти міг мені допомогти, якби ми вдвох могли перешкодити їхнім планам! Але ти безсилий проти них, хоч у тебе такий світлий розум і така сильна воля; коли треба боротися, ти так само слабкий, як і я, навіть слабший. Коли ти був сильним і здоровим, ти міг би мене захистити, а тепер ти можеш тільки розуміти мене і радіти чи сумувати разом зі мною. Це останнє щастя, яке Бог забув відібрати в мене.

При цих словах в очах Нуарт'є з'явився вираз такого глибокого лукавства, що дівчині здалося, ніби він каже:

— Ти помиляєшся, я ще багато можу зробити для тебе.

— Ти можеш щось для мене зробити, діду? — висловила словами його думку Валентина.

— Так.

Нуартъє звів очі до неба. Це був обумовлений між ним та Валентиною знак, що виражає бажання.

— Що ти хочеш, діду? Я постараюсь зрозуміти.

Валентина почала вгадувати, висловлюючи вголос свої припущення, у міру того, як вони у неї виникали, але на всі її слова старий незмінно відповідав «ні».

— Ну, — сказала вона, — вдамося до рішучих заходів, якщо вже я така недогадлива!

І вона почала називати поспіль усі літери алфавіту, від А до Н, з по-смішкою стежачи за очима паралітика; коли вона дійшла до літери Н, Нуартъє зробив ствердний знак.

— Так! — сказала Валентина. — Те, чого ти хочеш, починається з літери Н; значить, ми маємо справу з Н? Ну що ж нам від нього потрібно, від цього Н? На, ні, ні, не...

— Так, так, так, — відповів старий.

— То що ж?

— Так.

Валентина принесла словник і, поклавши його перед Нуартъє на попітр, розкрила його; побачивши, що погляд старого зосередився на сторінці, вона почала швидко ковзати пальцем зверху вниз по стовпцях.

Відтоді, як шість років тому Нуартъє впав у той тяжкий стан, у якому він тепер перебував, вона навчилася легко справлятися з цим і вгадувала думку старого так само швидко, наче він сам шукав у словнику потрібне йому слово.

На слові *нотаріус* Нуартъє зробив їй знак зупинитися.

— *Нотаріус*, — сказала вона, — ти хочеш бачити нотаріуса, дідусю? Нуартъє показав, що справді бажає бачити нотаріуса.

— Отже, треба послати по нотаріуса? — запитала Валентина.

— Так, — показав старий.

— А спішно тобі потрібний нотаріус?

— Так.

— Чи треба, щоб про це знав мій батько?

— Так.

— За ним зараз пошлють. Це все, що тобі потрібно?

— Так.

Валентина підбігла до дзвінка і викликала лакея, щоб запросити до діда пана чи пані де Вільфор.

— Ти задоволений? — запитала Валентина. — Так... ще б пак! Не так легко було здогадатися!

І вона всміхнулася дідові, як усміхнулася б дитині.

У кімнату зайшов Вільфор, приведений Барруа.

— Що вам завгодно, добродію? — запитав він паралітика.

— Батьку, — сказала Валентина, — дідусь хоче бачити нотаріуса.

При цій дивній, а головне — несподіваній вимозі Вільфор обмінявся поглядом із паралітиком.

— Так, — показав той із твердістю, яка переконливо свідчила, що за допомогою Валентини і свого старого слуги, поінформованого тепер про його бажання, він готовий на боротьбу.

— Ви бажаєте бачити нотаріуса? — повторив Вільфор.

— Так.

— Навіщо?

Нуартъє нічого не відповів.

— Але навіщо вам потрібен нотаріус? — спитав Вільфор.

Погляд старого залишався нерухомим, німим; це означало: «Я наполягаю на своєму».

— Щоб чимось досадити нам? — сказав Вільфор. — До чого це?

— Проте, — озвався Барруа, готовий з наполегливістю, властивою старим слугам, домагатися свого, — якщо мій пан хоче бачити нотаріуса, то, мабуть, він йому потрібен. І я піду за нотаріусом.

Барруа не визнавав інших господарів, крім Нуартъє, і не допускав, щоб у чомусь суперечили його бажанням.

— Так, я бажаю бачити нотаріуса, — показав старий, заплющуючи очі з таким зухвалим виглядом, ніби він казав: «Побачимо, чи наважаться не виконати мого бажання».

— Якщо ви так наполягаєте, нотаріуса приведуть, але мені доведеться попросити вибачення перед ним за себе та за вас, бо це виглядатиме смішно.

— Все одно, — сказав Барруа, — я сходжу за ним.

І старий слуга пішов тріумфуючи.

II ЗАПОВІТ

Коли Барруа виходив з кімнати, Нуартъє лукаво і багатозначно глянув на онучку. Валентина зрозуміла цей погляд; зрозумів його і Вільфор, бо його обличчя затьмарилось і брови насупилися.

Він узяв стілець і, сівши напроти паралітика, приготувався чекати.

Нуартъє дивився на нього з цілковитою байдужістю, але куточком ока він наказав Валентині не турбуватись і теж залишатися в кімнаті.

За три чверті години Барруа повернувся разом з нотаріусом.

— Добродію, — сказав Вільфор, привітавшись із ним, — вас викликав присутній тут пан Нуартъє де Вільфор; загальний параліч позбавив його руху і голосу, і тільки ми, та й то з великими труднощами, примудряємося розуміти деякі уривки його думок.

Нуартъє звернув на Валентину свій погляд, такий серйозний і владний, що вона негайно заступилася:

— Я, добродію, розумію все, що хоче сказати мій дід.

— Це правда, — додав Барруа, — все, абсолютно все, як я вже сказав дорогою панові нотаріусу.

— Дозвольте, панове, сказати вам, — звернувся нотаріус до Вільфора та Валентини, — що це саме один з тих випадків, коли посадова особа не може діяти необачно, не накликаючи на себе тяжкої відповідальності. Для того щоб акт був законним, нотаріус насамперед має бути переконаний, що він точно передав волю того, хто йому її диктує. Я ж не можу бути впевнений у згоді чи незгоді клієнта, позбавленого дару мови; і оскільки предмет його бажання чи небажання буде для мене не зрозумілий через його німоту, то моя участь абсолютно марна і була б протизаконною.

Нотаріус збирався піти. Ледь помітна тріумфальна усмішка майнула на губах королівського прокурора.

Зі свого боку Нуартъє глянув на Валентину з таким сумним виразом, що вона перегородила дорогу нотаріусу.

— Добродію, — сказала вона, — ту мову, якою я розмовляю з моїм дідом, настільки легко засвоїти, що я за кілька хвилин можу вас навчити так само добре розуміти її, як розумію сама. Скажіть, що вам потрібно для того, щоб ваша совість була спокійна?

— Те, що необхідно для законності наших актів, — відповів нотаріус, — упевненість у згоді чи незгоді. Заповідач може бути хворий тілом, але він повинен мати здоровий глузд.

— Ну так от, добродію, два знаки переконують вас у тому, що розум мого діда ніколи не був здоровішим, ніж зараз. Пан Нуартъє, позбавлений голосу, позбавлений руху, заплющує очі, коли хоче сказати «так», і блимає кілька разів, коли хоче сказати «ні». Тепер ви знаєте достатньо, щоб розмовляти з ним; спробуйте ж.

Погляд, кинутий старим на Валентину, був настільки сповнений любові та подяки, що навіть нотаріус зрозумів його.

— Ви чули і зрозуміли все, що сказала ваша онука, пане? — запитав нотаріус.

Нуартъє повільно заплющив очі й за секунду знову розплющив їх.

— І ви підтверджуєте те, що вона сказала? Тобто що названі нею знаки саме ті, за допомогою яких ви передаєте іншим вашу думку?

— Так, — показав старий.

— Це ви мене запросили?

— Так.

— Щоб скласти ваш заповіт?

— Так.

— І ви не хочете, щоб я пішов, не склавши цього заповіту?

Паралітик швидко заморгав очима.

— Ну от, добродію, тепер ви його розумієте? — запитала Валентина. — Ваше сумління може бути спокійним?

Але раніше, ніж нотаріус устиг відповісти, Вільфор відвів його.

— Добродію, — сказав він, — невже ви вважаєте, що таке жадливе фізичне потрясіння, яке переніс пан Нуартъє де Вільфор, може не позначитися сильно і на його розумових здібностях?

— Мене турбує не стільки це, — відповів нотаріус, — скільки те, яким чином ми вгадуватимемо його думки, щоб викликати відповіді?

— Ви самі бачите, що це неможливо, — сказав Вільфор.

Валентина та старий чули цю розмову. Нуартъє зупинив пильний і рішучий погляд на Валентині; цей погляд явно вимагав, щоб вона заперечила.

— Не турбуйтеся про це, добродію, — сказала вона. — Хоч як би було важко чи, точніше, хоч як би вам здавалося важко зрозуміти думку мого діда, я вам її розкрию, тож у вас не залишиться жодних сумнівів. Ось уже шість років, як я перебуваю біля пана Нуартъє, і хай він сам вам скаже, чи був за ці шість років хоч один випадок, щоб якесь його бажання залишилося в нього на серці, бо я не могла його зрозуміти?

— Ні, — показав старий.

— То спробуємо, — сказав нотаріус, — ви погоджуєтеся на те, щоб мадемуазель де Вільфор була вашим перекладачем?

Паралітик зробив знак, що так.

— Чудово! Отже, добродію, чого ж ви від мене бажаєте і яку дію хочете вчинити?

Валентина почала називати по порядку літери алфавіту. Коли вони дійшли до літери З, промовистий погляд Нуартъє зупинив її.

— Пану Нуартъє потрібна літера З, — сказав нотаріус, — це ясно.

— Зачекайте, — сказала Валентина, потім обернулася до діда, — за... Старий одразу ж зупинив її.

Тоді Валентина взяла словник і на очах у нотаріуса, що уважно спостерігав, почала перегортати сторінки.

— Заповіт, — вказав її палець, зупинений поглядом Нуартъє.

— Заповіт! — вигукнув нотаріус. — Це зрозуміло. Пан Нуартъє хоче скласти заповіт.

— Так, — кілька разів показав Нуартъє.

— Так, це дивно, добродію, погодьтеся самі, — сказав нотаріус здивованому Вільфору.

— Справді, — заперечив той, — і ще дивнішим був би цей заповіт, бо я сумніваюся, щоб його пункти, слово за словом, могли лягати на папір без майстерного підказування моєї доньки. А Валентина, можливо, надто зацікавлена в цьому заповіті, щоб бути відповідним тлумачем нікому не відомих бажань пана Нуартъє де Вільфора.

— Ні, ні, ні! — показав паралітик.

— Як! — сказав Вільфор. — Валентина не зацікавлена у вашому заповіті?

— Ні, — показав Нуартъє.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I. Пан Нуартге де Вільфор	3
II. Заповіт	9
III. Телеграф	16
IV. Спосіб позбавити садівника сонь, що поїдають його персики	23
V. Примари	31
VI. Обід	38
VII. Жебрак	46
VIII. Сімейна сцена	53
IX. Шлюбні плани	60
X. Кабінет королівського прокурора	68
XI. Запрошення	76
XII. Розшуки	82
XIII. Літній бал	90
XIV. Хліб та сіль	97
XV. Маркіза де Сен-Меран	101
XVI. Обіцянка	110
XVII. Склеп сім'ї Вільфорів	132
XVIII. Протокол	139
XIX. Успіхи Кавальканти-сина	148
XX. Гайде	157

ЧАСТИНА П'ЯТА

I. Нам пишуть із Яніни	173
II. Лимонад	187
III. Звинувачення	196
IV. Житло булочника на відпочинку	200
V. Злам	214
VI. Десниця Господня	225
VII. Бошан	230
VIII. Подорож	235
IX. Суд	243
X. Виклик	254

XI. Образа	259
XII. Ніч	266
XIII. Дуель	272
XIV. Мати і син	282
XV. Самогубство	286
XVI. Валентина	293
XVII. Зізнання	299
XVIII. Банкір і його дочка	308
XIX. Шлюбний договір	314
XX. Дорога до Бельгії	323

ЧАСТИНА ШОСТА

I. Готель «Дзвін і пляшка»	328
II. Закон	337
III. Видіння	345
IV. Локуста	350
V. Валентина	354
VI. Максиміліан	359
VII. Підпис Данглара	366
VIII. Цвинтар Пер-Лашез	374
IX. Поділ	385
X. Левовий рів	397
XI. Суддя	402
XII. Сесія	409
XIII. Обвинувальний акт	414
XIV. Спокута	419
XV. Від'їзд	426
XVI. Минуле	436
XVII. Пеппіно	445
XVIII. Прейскурант Луїджі Вампи	454
XIX. Прощення	459
XX. П'яте жовтня	464